

DISERTACIJA SOVIETMEČIO ISTORIJS TEMA APIE ŠIANDIENOS LIETUVOS VISUOMENĘ

Apie Valdemaro Klumbio daktaro disertaciją
Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu

Tarpušventis tarp Šventų Kalėdų ir Naujų metų – paskutinė proga nudirbti besibaigiančiais metais numatytus darbus. Ja pasinaudojo doktorantas Valdemaras Klumbys, parengęs disertaciją „Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai“. 2009 m. gruodžio 28 d. į jos gynimą daugumai gimtajame Vilniaus universiteto Istorijos fakultete susirinko būrelis žinomų istorikų, pradedančiųjų šios srities tyrinėtojų ir besidominčiųjų Lietuvos istorijos problematika. Gynime dalyvavo Valdemaro Klumbio bakalauro, magistro darbų ir disertacijos vadovas doc. dr. Algirdas Jakubčionis, komisijos nariai habil. dr. Jūratė Sprindytė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas), doc. dr. Saulius Kaubrys, doc. dr. Algis Povilas Kasperavičius ir doc. dr. Ramojus Kraujelis (Vilniaus universitetas), dr. Arūnas Bubnys (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras), oponentai dr. Danutė Blažytė-Baužienė (Lietuvos istorijos institutas) ir doc. dr. Arūnas Streikus (Vilniaus universitetas), doktoranto kolegos ir bičiuliai.

Posėdį pradėjo komisijos pirmininkas S. Kaubrys. Jis trumpai priminė V. Klumbio biografiją ir mokslinių tyrimų pasiekimus. Pristatydamas disertaciją, disertantas papasakojo apie jos genezę. Jis pabrėžė didžiulę Ričardo Gavelio romano „Vilniaus pokeris“ įtaką būsimajam tyrimų chronologijos ir objekto pasirinkimui. Knygoje

buvo išryškinta nuostata, kad sovietmetis – visus įklampinančio absoliutaus blogio laikotarpis, o daugiausia kaltinimų pažerta inteligentijai. Šios interpretacijos tolesnė plėtotė skatintų ir Sąjūdį laikyti kone apsiųsėjimu, netikėtu ir nelogišku visuomenės raidos posūkiu. V. Klumbio tyrimai kvestionuoja šią viziją, įtaigiai nurodydami kultūrinio elito svarbaus vaidmens Sąjūdyje priežastis. Autoriaus nuomone, svarbi ir kita disertacijoje išryškėjusi prielaida – kad daugelis kultūrinio elito elgsenos bruožų bei tuomet susiformavusių elgsenų liko ir šiandienos Lietuvos visuomenės savastis.

Doc. dr. A. Jakubčionis priminė, kad su sovietinio laikotarpio visuomenės tyrimų tematikos medžiaga disertantas dirba jau kone dešimtmetį. Darbo vadovas pabrėžė visuomenei svarbų disertacijos aspektą – siūlomą naują atsakymą į klausimą: „Lietuviai – kolaborantų ar rezistentų tauta?“

Atitolęs nuo ankstesnių disidentinio judėjimo tyrimų, V. Klumbys išplėtė interesų sferą – darbo objektu pasirinko kultūrinę elitą. Šia sąvoka jis įvardijo inteligentijos, socialinio sluoksnio, gyvenančio iš protinio darbo, elitą. Ši apibrėžtis maždaug sutampa su sovietine *kūrybinės inteligentijos*, apibūdinusios mokslo ir meno inteligentijas, sąvoka. V. Klumbys nagrinėjo kultūrinio elito elgseną, daugeliu atvejų žvelgdamas per kompromiso tarp ben-

dradarbiavimo su režimu ir priešinimosi jam – prisitaikymo – prizmę.

Autorius gynimo metu disertacijos turinio neatpasakojo, bet esminės jos charakteristikas ir idėjas, manytume, verta glaustai priminti. V. Klumbio disertacijos struktūra tradicinė: tyrimo eigą jis aptarė įvade, detalai perteikė keturiuose dėstymo skyriuose ir apibendrino išvados. Autorius taikė probleminės analizės, aprašomąjį, lyginamąjį ir atvejo analizės metodus. Greta virtinės kitų skelbtų ir nepublikuotų šaltinių disertacijai panaudojo penkiasdešimt penkis 2001–2008 m. paties darytus pusiau struktūruotus interviu su disidentinio judėjimo dalyviais ir kultūrinio elito atstovais. Šios rūšies šaltinių svarbą tyrimui pabrėžė kone visi komisijos nariai ir abu oponentai, o darbo vadovas įvardijo lūkestį, kad jie bus publikuoti atskiru leidiniu ir taps prieinami istorikams bei besidomintiems sovietmečiu.

Tyrėjas siekė nustatyti Lietuvos kultūrinio elito elgseną 1944–1990 m. lėmusias priežastis, jos kilmę, raiškos būdus ir padarinius, tipologizuoti atmainas, suformuoti prisitaikymo sovietmečiu kultūrinį modelį. Siekiant šio tikslo, jam buvo svarbu parodyti ir režimo, ir bendraminčių grupių poveikį kultūrinio elito elgesiui.

V. Klumbys atskyrė dvi skirtingas elgesio viešumoje – viešumo ir visuomeniškumo – erdves, pagrįsdamas, kodėl jose skyrėsi kultūrinio elito elgesys ir įvardijamos nuostatos. Greta labiausiai paplitusių santykio su okupacine sistema apibūdinimų – prisitaikymo ir pasipriešinimo – jis pasiūlė trečiąją, kompromisą įvardijančią opozicijos sąvoką. Opozicinė elgsena nebuvo nukreipta prieš režimą, ją skatino dalinis prisitaikymas, išlaikant ir nevisiško lojalumo okupacinei santvarkai, net priešiškumo jai elementų. Ją pasirinkusieji savo darbų

turiniu, Ezopo kalbos apraiškomis padėjo visuomenei išsaugoti tautiškumą ir pilietinio sąmoningumo elementus, o autoritetu ir bendradarbiavimu pasitarnavo okupacinei santvarkai. Tarp kultūrinio elito atstovų opozicinė laikysena buvo paplitusi. Remdamasis privačios, viešosios ir visuomeninės erdvės atskirtimi bei trimis santykio su okupacine sistema atmainomis, jis sukonstravo ir argumentavo kultūrinio elito elgsenos tipologiją, taip pagrįsdamas jo elgesio daugialypumą. Dažnai režimo oponentas buvo ir įvairaus lygmens prisitaikėlis arba talkino pasipriešinimo judėjimui – elgsenas buvo galima kaitalioti, lyg kaukes, tai priklausė nuo to, kurioje erdvėje tenka veikti. Kultūrinio elito moralinės atsakomybės jausmas buvo prisitaikymą silpninęs barjeras, o materialinis skatinimas ir režimo spaudimas – pasipriešinimo trukdžiai. Nuolatinės vidinės dilemos pojūtis sutrikdė pasipriešinimo ir prisitaikymo priešpriešą kultūrinio elito sąmonėje, skatindamas ne-pasipriešinimą laikyti ne-prisitaikymu.

Įdomus buvo disertanto sprendimas tirti kultūriniam elitui priklausiusių bendravimą draugų ir bendraminčių grupėse, kuriose buvo galima drąsiau ir atviriau keistis idėjomis. Tokių grupių egzistavimas sovietinėje valstybėje buvo svarbi nepriklausomo visuomenės veikimo sąlyga. Tyrimo metu paaiškėjo paradoksas, kad ilgokai skatinusios atsparą ir tik paviršinį, formalų prisitaikymą, grupės ilgainiui suformulavo ir įdiegė giluminio prisitaikymo paskatas, nulemtas kolektyvinės autoritetų įtakos ir dažnai pragmatiškų nuostatų.

Lietuvos visuomenėje sovietmečiu egzistavo du diskursai, aptarę kultūrinio elito santykius su režimu: konservacinis ir kovinis. Konservacinis akcentavo prisitaikymo

neišvengiamybę, išryškindamas individo, tautos ir kultūros išsaugojimo okupacijos sąlygomis svarbą. Jis buvo itin patrauklus prisitaikymo ir ypač opozicinę laikyseną pasirinkusiems kultūrinio elito atstovams. Disidentinio judėjimo dalyviai formavo ir palaikė kovinį diskursą, neigiamai vertinusį bet koki prisitaikymą prie okupacinės santvarkos ir nuolaidžiavimą siekiant išlikti. Abiejų šių diskursų sąveika buvo ypač svarbi tautinio atgimimo laikotarpiu, jų šalininkams kartu veikiant dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo.

Disertacijos teksto aptarimą pradėjęs recenzentas doc. dr. A. Streikus pasigedo okupacinės santvarkos ir grupės santykių išsamesnės analizės. Jis atkreipė disertanto dėmesį, kad vėlyvuojų sovietmečiu stiprėjo kultūrinio elito ryšiai su išeivija, kuri galėjo turėti poveikio inteligentijos nuostatomis. V. Klumbys darbe aptarė Vilniaus ir Kauno kultūrinio elito skirtumus, bet A. Streikus paminėjo dar ir kitų argumentuotų išvalgų dėl buvusios ir esamos sostinių specifikos. Jis rekomendavo ateityje detaliau nagrinėti tautiškumo sampratą, kuriomis rėmėsi skirtingas santykio su okupacine valdžia pozicijas pasirinkę kultūrinio elito atstovai. Recenzentas nurodė, kad, peržvelgus interviu sąrašą, ryškus rašytojų ir humanitarinių mokslų atstovų dominavimas, palyginti su audiovizualinių menų atstovais. Jis pasigedo ir interviu su sąmoningiausiais režimo talkininkais, aktyvistiniais prisitaikėliais ar bent jų atsiminimų panaudojimo darbe. Tačiau nurodęs šiuos trūkumus A. Streikus pabrėžė, kad, remdamasis gerai apgalvotomis teorinėmis prielaidomis ir sėkmingai panaudojęs gausius šaltinius, V. Klumbys parengė darbą, kuris yra „kokybiškai naujas žingsnis sovietmečio kultūrinio gyvenimo studijų srityje“.

Kita recenzentė, dr. D. Blažytė-Baužienė, nurodė nepakankamai korektišką opozicijos sąvokos, apibūdinančios kompromisinę – nesipriešinimą ir neprisitaikymą susiejančią – elgseną, pasirinkimą, siūlydama ieškoti taiklesnio apibūdinimo. Ji atkreipė dėmesį į paradoksą, kad nors disertacijoje ypač susitelkta į prisitaikymo fenomeno studijas, daug panaudotų šaltinių ir pasitelktų pavyzdžių akcentuoja neprisitaikymą. Pritardama, kad institucinėje opozicijoje daugiausia dėmesio skirta fasadinei tautiškumo versijai, D. Blažytė-Baužienė darbe pasigedo šios versijos peržengimo padarinių kultūrinio elito atstovams. Kaip vieną iš svarbesnių darbo pranašumų recenzentė nurodo žmogaus santykio su režimu daugiapoliškumo – priklausomai nuo asmeninių savybių ir aplinkybių – pagrindimą. Prie svarbių tyrimo išvadų ji taip pat priskiria teiginį „Tiesioginis ir grubus režimo spaudimas prisitaikyti verčiančią įtaką vertė normatyvine, priimtas sprendimas [prisitaikyti – V. B.] buvo suvokiamas kaip nenatūralus ir primestas, todėl prisitaikymas tokiu atveju buvo ne vidinis, o išorinis, ir netgi įsitraukimas į sistemą – priešiškas režimui“.

Dr. doc. R. Kraujelio nuomone, vertingiausia aptariamos disertacijos dalis – nuosekli ir argumentuota kultūrinio elito santykių su okupacine sistema tipologizacija. Nurodydamas, kad darbe plačiai nagrinėjamas okupacinės valdžios sprendimų ir veiklos poveikis Lietuvos kultūriniam elitui, istorikas pasigedo „atoveiksmio“, elito spaudimo valdžiai analizės.

Dr. A. Bubnys palankiai atsiliepė apie kūrybinio elito dvilypumo išryškinimą disertacijoje. Kita vertus, jis pasigedo detalesnės argumentacijos, kodėl sovietinė tikrovė palaužė Lietuvos inteligentiją būtent

XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje. Jo nuomone, darbui būtų pravertęs Lietuvos kultūrinio elito specifikos Sovietų Sąjungoje išryškinimas, palyginimas su kitų Baltijos valstybių kultūriniu elitu.

Doc. dr. A. Kasperavičiaus nuomone, V. Klumbio disertacija perteikia plačią sovietinės visuomenės panoramą. Teisingu pasirinkimu jis vadina sprendimą darbo medžiagą struktūruoti, remiantis ne chronologiniu, o teminiu principu. Palankiai apibūdinęs disertacijos tekstą, komisijos narys uždavė disertantui keletą klausimų.

Habil. dr. J. Sprindytė susirinkusiems priminė savo kolegos literatūrologo habil. dr. Alberto Zalatoriaus įžvalgą: „Iš prisitaikymo fakto apmąstymo gali atsiverti nuostabiausių dalykų, nes ir sovietmečio žaizdre, ir išeivijoje lietuviai išliko prisitaikydami.“ Ji paminėjo, kad V. Klumbys jau pažįstamas literatūrologams ir anksčiau pasiūlytą kovinio ir konservacinio diskurso dichotomiją šios srities mokslininkai jau naudoja savo tyrinėjimams. Kaip ir dauguma kalbėjusiųjų, mokslininkė palankiausiai įvertino kultūrinio elito elgsenos tipologiją, ypač išryškindama jos lankstumo ir niuansuotumo vertę. Ji pateikė pastabų dėl kai kurių pavyzdžių selektyvumo, keleto literatūrinio gyvenimo aspektų pervertinimo arba nepakankamo įvertinimo.

Doc. dr. S. Kaubrys nurodė, kad „Darbo autorius kompetentingai gina iškeltus teiginius, juos pakankamai „įsotina“ argumentų kalba, jautriai įsiklausydamas į kultūrinio elito oficialaus ir neoficialaus elgesio dvilypumo prigimtį niuansus“. Jis taip pat palankiai įvertino kultūrinio elito elgsenų tipologizaciją.

Visi komisijos nariai ir recenzentai sutarė dėl pasirinktos temos aktualumo, darbo naujumo, originalumo ir tarpdisci-

pliniškumo. Sutapo ir visų jų nuomonė, kad disertacija bei doktorantūros metais paskelbti straipsniai atitinka jiems keliamus reikalavimus ir yra derama prielaida disertantui suteikti humanitarinių mokslų daktaro laipsnį. Išklausiusi disertanto atsakymus į pastabas ir pateiktus klausimus, komisija atsiskyrė priimti verdikto.

Ar disertacijos gynimas – šventė? Dažniausiai ne, bet jos autoriui, oponentams ir komisijai pavyko sukurti geranoriškos ir kūrybingos polemikos atmosferą. V. Klumbio disertacija sudomino ir profesionalius sovietmečio visuomenės tyrinėtojus, ir kai kuriuos mėgėjiškai besidominčius šio laikotarpio bruožais. Gal ir todėl, kad palankus komisijos slapto balsavimo rezultatas daugumai susirinkusiųjų nebuvo netikėtumas, šventės atmosfera šįkart tvyrojo auditorijoje, tiesa, netrukdydama prelegantams deramai susikaupti. Neilgai trukus po to, kai komisijos pirmininkas doc. dr. Saulius Kaubrys pasveikino naują humanitarinių mokslų daktarą Valdemarą Klumbį, aplink šį susibūrė džiugiai dūzgiantis vyresniųjų ir bendraamžių kolegų bei bičiulių ratas.

Ar pažinimas – šventė? Neretai taip, tačiau sudėtingų istorijos klausimų analizė kartais priverčia net skaitantįjį krūptelti, kai padeda atskleisti visuomenės problemas ir skaudulius. Tarp tokių – ir V. Klumbio pasirinktoji giluminių sociokultūrinių tyrimų tematika, galbūt padėsianti pagaliau atsakyti į klausimą, kodėl šiandienos Lietuvos visuomenė daugeliu aspektų lieka artima vėlyvajai sovietinei visuomenei. Drąsa įsižiūrėti, atvirai įvardyti bei gebėjimas nesmerkti, bet ir ne be jausmo prepažuoti – šios istoriko dr. V. Klumbio savybės skatina ateityje viltis naujo susitikimo su aktualia problematika – tikimės, disertacijos tema subrandintoje monografijoje.

O po trijų mėnesių Lietuvos jaunujų mokslininkų sąjungos surengtame geriausių 2009 metais šalyje apgintų disertacijų konkurse V. Klumbio darbas „Lietuvos

kultūrinio elito elgsenos modeliai“ buvo pripažintas geriausia istorijos krypties disertacija ir pateko tarp konkurso laureatų.

Vilma Bukaitė